

ΤΟΠΟΣ
Επιστημονικές Εκδόσεις

Επιμέλεια/Διόρθωση: Μαρία Αποστολοπούλου
Ηλεκτρονική επεξεργασία: Μαρία Παπαδάκη
Εξώφυλλο: ΜΟΤΙΒΟ Α.Ε.

© 2010 Εκδόσεις Τόπος, Α. Μωυσίδης & Σ. Σακελλαρόπουλος
[Οι εκδόσεις Τόπος είναι εμπορικό σήμα της ΜΟΤΙΒΟ Α.Ε.]

ISBN 978-960-6863-72-1

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΠΟΣ:
Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου,
11473, Αθήνα
Τηλ.: 210 8222835-856
Fax: 210 8222684

Βιβλιοπωλείο:
Γενναδίου 6,
10678, Αθήνα
Τηλ.: 210 3221580
Fax: 210 3211246

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

www.toposbooks.gr

Α. Μωυσίδης - Σ. Σακελλαρόπουλος
Επιμέλεια

Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα
Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία

περιεχόμενα

Οι συγγραφείς του τόμου	7
Εισαγωγή: Α. Μωυσιδής & Σ. Σακελλαρόπουλος	15
Α' Μέρος: Η Ελλάδα στον 19ο αιώνα Χρονολόγιο 19ου αιώνα, <i>Μ. Κορασίδου</i>	20
Μ. Κορασίδου: Επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας κατά τον 19ο αιώνα	23
Σ.Δ. Πετμεζάς: Οι κοινωνικές δομές κατά τον 19ο αιώνα	49
Θ. Σακελλαρόπουλος: Ένα περίγραμμα για την κατανόηση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ελλάδας του 19ου αιώνα	71
Θ. Καλαφάτης: Το αγροτικό ζήτημα: Εθνικές γαίες, φυτείες και αρόσιμες καλλιέργειες κατά το β' μισό του 19ου αιώνα	87
Ν. Μαρωνίτη: Εξουσία και πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα	107
Λ. Λούβη: Η εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους από την ίδρυση του έως τον πόλεμο του 1897	129
Ε. Ζέν: Όψεις του ελληνικού 19ου αιώνα: Ο μετασχηματισμός του καθημερινού	153

Γ. Παπαθεοδώρου:	
Μία περιδιάβαση στα ρομαντικά χρόνια: 1830-1880	179
Β' Μέρος: Η Ελλάδα στον 20ό αιώνα	
Χρονολόγιο 20ού αιώνα, Δ.Ι. Παπαδημητρίου	204
Δ.Ι. Παπαδημητρίου:	
Επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας κατά τον 20ό αιώνα	209
Α.Ν. Λύτρας:	
Η κοινωνική δομή στην Ελλάδα. Επιλογές από την κοινωνική συγκρότηση κατά τον 20ό αιώνα	239
Γ. Μηλιός:	
Η ελληνική οικονομία κατά τον 20ό αιώνα	259
Α. Μωυσίδης:	
Το αγροτικό ζήτημα κατά τον 20ό αιώνα	289
Ευ. Παπαβλασόπουλος & Μ. Σπουρδαλάκης:	
Οι πολιτικές δυνάμεις και το κομματικό σύστημα	313
Χ. Τσαρδανίδης:	
Η ελληνική εξωτερική πολιτική κατά τον 20ό αιώνα	341
Σ. Γεωργούλας:	
Η καθημερινή ζωή στην Ελλάδα του 20ού αιώνα	369
Σ. Ροζάνης:	
Πολιτισμικές εκφράσεις κατά τον 20ό αιώνα	383
Ν. Μαραβέγιας & Γ. Ανδρέου:	
Η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση της ελληνικής οικονομίας: Από τη σύνδεση στην ΕΟΚ στη συμμετοχή στην ΟΝΕ	401
Σ. Σακελλαρόπουλος:	
Το Κυπριακό ζήτημα και η ελληνική κοινωνία	425
Επίλογος:	467
Α. Μωυσίδης & Σ. Σακελλαρόπουλος	
Ευρετήριο κύριων ονομάτων	475

Οι συγγραφείς του τόμου

Γιώργος Ανδρέου

Ο Γιώργος Ανδρέου σπούδασε Πολιτικές Επιστήμες και Διεθνείς Σχέσεις στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Κολλέγιο της Ευρώπης (Bruges, Βέλγιο). Το 2001 αναγορεύτηκε διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Έχει διδάξει ως ειδικός επιστήμων στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης (2003-2005) και στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (2006-2007). Σήμερα διδάσκει στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ευρωπαϊκές και Διεθνείς Σπουδές» του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών και στην Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης.

Στράτος Γεωργούλας

Ο Στράτος Γεωργούλας είναι επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Δίδαξε ως επισκέπτης καθηγητής στο Florida State University, στο University of Toronto, στο University of Damascus, στη Slovak Academy of Science και στο University of Amman. Έχει συγγράψει δεκάδες βιβλία και συνεργάστηκε σε πολλούς συλλογικούς τόμους, ενώ δημοσίευσε άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά στα αγγλικά και στα ελληνικά, στα γνωστικά αντικείμενα της Κριτικής Εγκληματολογίας και Κοινωνιολογίας του ελεύθερου χρόνου και του αθλητισμού.

Ελευθερία Ζέν

Η Ελευθερία Ζέν σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και ακολούθησε μεταπτυχιακές σπουδές Ιστορίας στο Παρίσι (Σορβόννη). Διδάσκει νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και στο Atelier de Traduction Littéraire-Sciences Humaines του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών. Οι κυριότερες δημοσιεύσεις της αφορούν σε ζητήματα κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας των νεότερων χρόνων (17ος-19ος αιώνας).

Θανάσης Καλαφάτης

Ο Θανάσης Καλαφάτης είναι αναπληρωτής καθηγητής Οικονομικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

Μαρία Κορασίδου

Η Μαρία Κορασίδου σπούδασε Πολιτικές Επιστήμες και Ιστορία στη Γαλλία. Έχει δημοσιεύσει τα βιβλία: *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα* (1995, 2000: Εκδόσεις Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός), *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα* (2002: Εκδόσεις Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός). Είναι επίκουρος καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, όπου διδάσκει Ιστορία της Κοινωνικής Πολιτικής.

Λίνα Λούβη

Η Λίνα Λούβη σπούδασε Ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης (Paris I), όπου έκανε και τις μεταπτυχιακές της σπουδές (DEA) και απέκτησε διδακτορικό τίτλο στην Ιστορία των Διεθνών Σχέσεων. Έχει διδάξει στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του ΔΠΘ. Σήμερα είναι επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, στο γνωστικό αντικείμενο Πολιτική Ιστορία του Ελληνικού κράτους. Έχει γράψει άρθρα και μελέτες για την πολιτική ιστορία του ελληνικού κράτους και το ελληνικό εθνικό ζήτημα κατά τον 19ο και 20ό αιώνα.

Ανδρέας Ν. Λύτρας

Ο Ανδρέας Ν. Λύτρας σπούδασε Πολιτικές Επιστήμες και Κοινωνιολογία. Το 1989 αναγορεύτηκε διδάκτωρ Κοινωνιολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Από το 2009 είναι καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στον χώρο της θεωρίας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Βιβλία του έχουν ενταχθεί σε βιβλιοθήκες ξένων πανεπιστημίων. Επιπλέον, έχει εκπονήσει και δημοσιεύσει άρθρα, συμμετοχές σε συλλογικά έργα και ανακοινώσεις σε συνέδρια.

Ναπολέων Μαραβέγιας

Ο Ναπολέων Μαραβέγιας σπούδασε Οικονομικές Επιστήμες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Απέκτησε DEA στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Ολοκλήρωση και Doctorat d' Etat στις Οικονομικές Επιστήμες από το Πανεπιστήμιο της Grenoble (1983), με υποτροφία του Ιδρύματος Ωνάση.

Από το 1997 ήταν καθηγητής στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και από το 2000 είναι καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ασχολείται κυρίως με την οικονομία και τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είναι κάτοχος της Ευρωπαϊκής Έδρας Jean Monnet (1995), από το 1999 μέχρι το 2004 διατέλεσε πρόεδρος του Εθνικού Ιδρύματος Αγροτικής Έρευνας και από το 2004 είναι εθνικός εκπρόσωπος και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Διεθνούς Κέντρου Ανώτατων Γεωπονικών Μεσογειακών Σπουδών (CIFEAM). Μεταξύ άλλων έχει δημοσιεύσει: *Η Ελληνική Γεωργία προς το 2010* (Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση, 2000), *Βιβλιογραφικός Οδηγός σε θέματα Ελληνικής Αγροτικής Οικονομίας και Κοινωνίας* (Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση, 2002), *Εξελίξεις στην ΚΑΠ και η Ελληνική Γεωργία* (Αθήνα: Εκδ. Σάκκουλα, 2003), *Στρατηγική για την Αγροτική Ανάπτυξη της Ελλάδος* (Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση, 2004).

Νίκη Μαρωνίτη

Η Νίκη Μαρωνίτη σπούδασε στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Είναι λέκτορας στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, όπου διδάσκει νεότερη και σύγχρονη ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία. Για αρκετά χρόνια εργάστηκε ως ερευνήτρια στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών. Έχει συγγράψει το βιβλίο *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα, 1880-1910* και έχει συμμετάσχει σε πολλά συνέδρια καθώς και σε συλλογικά επιστημονικά εγχειρήματα. Τα ενδιαφέροντά της εστιάζονται στους χώρους της ιστορίας των εξουσιαστικών σχέσεων και της ιστορίας των ιδεών.

Γιάννης Μηλιός

Ο Γιάννης Μηλιός είναι καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στο ΕΜΠ (<http://users.ntua.gr/jmilios/>). Από το 1982 διευθύνει την τριμηνιαία μαρξιστική επιθεώρηση *Θέσεις* (www.theseis.com). Εργασίες του δημοσιεύονται στην ελληνική, αγγλική, γερμανική, γαλλική, ισπανική, ιταλική, πορτογαλική και τουρκική γλώσσα. Τα πιο πρόσφατα βιβλία του είναι: *Rethinking Imperialism. A Study of Capitalist Rule* (Palgrave-McMillan 2009, με τον D.P. Sotiropoulos) και *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό. Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης* (εκδόσεις Νήσος, με τους Δ. Δημούλη & Γ. Οικονομάκη).

Αντώνης Μωυσίδης

Ο Αντώνης Μωυσίδης σπούδασε στην Πάντειο Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών (1968-1972) και έκανε τις μεταπτυχιακές σπουδές του

στο Πανεπιστήμιο Bremen, Ο.Δ. Γερμανίας, πάνω στα θέματα ανάπτυξης και στις διαδικασίες μετασχηματισμού του Αγροτικού Χώρου. Εργάστηκε στο Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών ως ερευνητής. Από το 1984 έως το 1999 εργάστηκε στην Αγροτική Τράπεζα, στη Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού. Από το 1994 μέχρι σήμερα διδάσκει ως μέλος ΔΕΠ στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, στο αντικείμενο της Αγροτικής Κοινωνιολογίας. Το 2003 εξελέγη στη βαθμίδα του καθηγητή. Έχει δημοσιεύσει μονογραφίες και άρθρα σε περιοδικά και συλλογικούς τόμους.

Ευθύμης Παπαβλασόπουλος

Ο Ευθύμης Παπαβλασόπουλος σπούδασε Νομικά και Πολιτικές Επιστήμες στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Δίδαξε, επίσης, Πολιτική Επιστήμη και Πολιτική Κοινωνιολογία στο Τμήμα Νομικής του ΑΠΘ και στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ. Συμμετείχε, ως μεταδιδακτορικός ερευνητής, στην έρευνα «Η εκπροσώπηση των οργανωμένων συμφερόντων στην Ελλάδα: 1974-2004» (Πυθαγόρας ΙΙ). Τα ερευνητικά και συγγραφικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται κυρίως στα πεδία της Πολιτικής Επιστήμης, της Πολιτικής Ανάλυσης (θεσμοί και λειτουργίες του ελληνικού πολιτικού συστήματος) και της Πολιτικής Κοινωνιολογίας (πολιτικά κόμματα, θεσμοί και σχέσεις πολιτικής και κοινωνικής εκπροσώπησης).

Δέσποινα Παπαδημητρίου

Η Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου είναι διδάκτωρ Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και επίκουρος καθηγήτρια στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Με τη μεθοδολογία της ιστορίας των εννοιών και της ανάλυσης των πολιτικών ιδεολογιών προσεγγίζει τον πολιτικό συντηρητισμό, την άκρα Δεξιά, τις θεωρίες του ολοκληρωτισμού στον 20ό αιώνα. Εξέδωσε το 2006 το βιβλίο της *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*.

Γιάννης Παπαθεοδώρου

Ο Γιάννης Παπαθεοδώρου είναι επίκουρος καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, από το 2007. Έχει, επίσης, διδάξει Νεοελληνική Λογοτεχνία στο Τμήμα ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (2001-2006). Συνεργάστηκε σε ερευνητικά προγράμματα του ΕΙΕ, του ΕΚΚΕ, του ΕΚΕΒΙ, του Πανεπιστημίου της Κρήτης, του ΕΛΙΑ, καθώς και των ΑΣΚΙ. Η επιστημονική του αρθρογρα-

φία, εκτός από το έργο του Στρατή Τσίρκα, αφορά στο έργο νεοελλήνων λογοτεχνών του 19ου και του 20ού αιώνα (Σούτσος, Καλλιγιάς, Βικέλας, Βαλαωρίτης, Ροΐδης, Καβάφης, Σεφέρης, Θεοτοκάς, Κοτζιάς, Μπακόλας, Καραγάτσης), καθώς και σε ζητήματα της νεοελληνικής κριτικής. Άρθρα του έχουν δημοσιευτεί στα περιοδικά *Νέα Εστία*, *Μνήμων*, *Αρχειοτάξιο*, *Ο Πολίτης*, *Εντευκτήριο*, *Ποίηση*, *Πορφύρα*, σε συλλογικούς τόμους και επιστημονικές επιτηρίδες. Είναι μέλος των ΑΣΚΙ, της ΕΜΝΕ Μνήμων και του περιοδικού *Historien*. Έχει δημοσιεύσει άρθρα και επιφυλλίδες στην *Ελευθεροτυπία*, στα *Νέα*, στην *Αυγή*, στην *Καθημερινή* και στο *Βήμα*.

Σωκράτης Πετμεζάς

Ο Σωκράτης Δ. Πετμεζάς είναι αναπληρωτής καθηγητής Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας. Σπούδασε Οικονομικά στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και συνέχισε τις σπουδές του στο Παρίσι, στην *École des Hautes Études en Sciences Sociales*. Από το 1990 διδάσκει στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, ενώ από το 2001 συνεργάζεται με το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του ΙΤΕ. Ως επισκέπτης καθηγητής δίδαξε στην *École des Hautes Études en Sciences Sociales* στο Παρίσι. Έχει δημοσιεύσει στα ελληνικά, στα γαλλικά, στα αγγλικά και στα ισπανικά θέματα σύγχρονης οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας καθώς και της ιστορίας του εθνικισμού.

Στέφανος Ροζάνης

Ο Στέφανος Ροζάκης σπούδασε Μαθηματικά και Φυσική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Φιλοσοφία στο Καθολικό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας. Δίδαξε Φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου και στο Πανεπιστήμιο της Νέας Σορβόνης, και επί 10 χρόνια στο Τμήμα Μέσων Επικοινωνίας και Πολιτισμού του Παντείου Πανεπιστημίου. Σήμερα διδάσκει Φιλοσοφία στη Δραματική Σχολή του Κρατικού Θεάτρου Β. Ελλάδος. Είναι συγγραφέας δοκιμιακών έργων, φιλοσοφικών μονογραφιών και ποιητικών συλλογών.

Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος

Ο Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος είναι καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Διδάσκει Πολιτική Οικονομία, Οικονομική Ιστορία, Κοινωνική Πολιτική και Ευρωπαϊκή ενοποίηση. Από το 2006 εκδίδει τη δίγλωσση επιστημονική επιθεώρηση *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*. Διατέλεσε πρόεδρος του Επιστημονικού Συμβουλίου και αντιπρόεδρος του ΔΣ του ΙΣΤΑΜΕ-Α.ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ και γεν. γραμματέας Κοινωνικών Ασφαλίσεων. Έχει συγγράψει ή εκδώσει πάνω από δέκα βιβλία και μονογραφίες καθώς και πληθώρα επιστημονικών αρ-

θρων σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά ή συλλογικούς τόμους. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται σήμερα στην ελληνική και ευρωπαϊκή οικονομία και κοινωνία, τις δημόσιες πολιτικές και τις ευρωπαϊκές κοινωνικές πολιτικές. Αρθρογραφεί στον ελληνικό Τύπο για θέματα επικαιρότητας.

Σπύρος Σακελλαρόπουλος

Ο Σπύρος Σακελλαρόπουλος σπούδασε στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου (1989) και έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Paris VIII (DEA στην Πολιτική Κοινωνιολογία, 1992, και Ph.D στην Πολιτική Κοινωνιολογία, 1995). Είναι επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, στο γνωστικό αντικείμενο Κράτος και Πολιτική Θεωρία. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα στρέφονται στη θεωρία του κράτους, στη μελέτη της νεοελληνικής και κυπριακής κοινωνίας και στη θεωρία της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Πάνω στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα έχει συγγράψει βιβλία και άρθρα στα ελληνικά, στα αγγλικά, στα γαλλικά και στα ισπανικά.

Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Ο Μιχάλης Σπουρδαλάκης σπούδασε και δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και σε πανεπιστήμια του Καναδά. Από το 1991 διδάσκει Πολιτική Κοινωνιολογία στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τα τρέχοντα ερευνητικά του ενδιαφέροντα στρέφονται γύρω από ζητήματα της θεωρίας των πολιτικών κομμάτων, της ελληνικής πολιτικής, των θεωριών του κράτους, της ευρωπαϊκής Αριστεράς καθώς και μιας σειράς ζητημάτων που προκύπτουν ως αποτέλεσμα των μετασχηματισμών που σημειώνονται στο πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης. Μεταξύ των άλλων έγραψε τα βιβλία: *The Rise of the Greek Socialist Party* (London, Routledge, 1988), *Λαϊκισμός και πολιτική* (με τους Ν. Μουζέλη, Θ. Λίποβατς) (Γνώση, 1989), *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων* (Εξάντας, 1990), *Τα Καταστατικά των Πολιτικών Κομμάτων* (με τον Γ. Παπαδημητρίου) (εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, 1994), *ΠΑΣΟΚ, Κόμμα - Κράτος - Κοινωνία* (Αθήνα, Εκδ. Πατάκης, 1998), *Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Προκλήσεις και προοπτικές* (Αθήνα, 2001).

Χαράλαμπος Τσαρδανίδης

Ο Χαράλαμπος Τσαρδανίδης έχει σπουδάσει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών (1978) και ακολούθησε μεταπτυχιακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, London School of Economics and Political Science (M.Sc. στις Ευρωπαϊκές Σπουδές, 1980, και Ph.D στις Διεθνείς Σχέσεις, 1983). Είναι διευθυντής στο Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων και έχει διδάξει στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς και στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα στρέφονται στις εξωτερικές σχέσεις και την εξωτερική πολιτική της ΕΕ, στην ανάλυση της εξωτερικής πολιτικής και στη Διεθνή Πολιτική Οικονομία. Έχει συγγράψει και επιμεληθεί δεκαπέντε και πλέον βιβλία και ενενήντα άρθρα στα ελληνικά, στα αγγλικά, στα γαλλικά και στα ισπανικά.

Στις αρχές του 21ου αιώνα η ελληνική κοινωνία δείχνει να έχει πολλά ερωτήματα ανοιχτά σε σχέση με τη φυσιογνωμία της. Η ολοκλήρωση και δημοσίευση του παρόντος τόμου συμπίπτει με την ατυχή-«ευτυχή» συγκυρία της βαθιάς κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στην οποία έχει περιέλθει η ελληνική κοινωνία, γεγονός που κάνει απαραίτητη μία νέα διερεύνηση, ανάλυση και αναστοχασμό πάνω σε όλους εκείνους τους παράγοντες, φαινόμενα και γεγονότα που καθόρισαν τη δομή και τις λειτουργίες της στη διάρκεια των δύο περίπου αιώνων που παρήλθαν από τη συγκρότησή της στο πλαίσιο του εθνικού κράτους. Η διαρκής και αναπόφευκτη, ρητή ή άρρητη σύγκρισή της που διατρέχει τη σκέψη και την πράξη με τις λεγόμενες αναπτυγμένες αστικές κοινωνίες της βιομηχανικής Ευρώπης, φέρνει στην επιφάνεια όλα εκείνα τα στοιχεία που προβάλλουν τις δυσλειτουργίες της, τις υστερήσεις της, τη μη κανονικότητα της συνέχειάς της και σε τελική ανάλυση της διαφορετικότητάς της. Ανάλογη ασφαλώς είναι και η αντίστοιχη αναζήτηση των πιθανών ομοιοτήτων της. Σε κάθε περίπτωση, οι βιομηχανικές κοινωνίες του ευρωπαϊκού Βορρά και Δύσης λειτούργησαν σε όλη την ιστορική περίοδο της σταδιακής γεωγραφικής ολοκλήρωσης του ελληνικού κράτους και της αντίστοιχης συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας ως το αστικό παράδειγμα.

Στην κατεύθυνση αυτή η διαρκής προσπάθεια εισαγωγής ή απομίμησης αστικών θεσμών και λειτουργιών ερχόταν τακτικά σε σύγκρουση με το βαθύ παρελθόν και τις παραδοσιακές δομές που διαμορφώθηκαν κατά τους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης και άρα σε περιβάλλον ανατολικής δεσποτείας. Στην, ιστορικά ιδιότυπη, κίνηση των κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών αποδιαρθρώσεων και ανασυνθέσεων που ακολούθησε, καταγράφεται η αργή και βασανιστική πορεία της ελληνικής κοινωνίας από τις παραδοσιακές δομές και λειτουργίες του παρελθόντος με πρότυπο και κατεύθυνση το δυτικό-νεωτερικό πρότυπο. Μία πορεία που αποδεικνύεται ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς θεσμικές δυσλειτουργίες, οικονομικές υστερήσεις και πολιτισμικές μεταβολές αναδεικνύουν τις δομικές ιδιομορφίες και εσωτερικές αντιφάσεις της.

Ο 19ος αιώνας, σε όλη του τη διάρκεια, εμπεριέχει έντονα τα χαρακτηριστικά του παρελθόντος που αποδυναμώνουν και τις ελάχιστες προσπάθειες εκσυγχρονισμού, ενίοτε, δε, η ανάμειξή τους με νεωτερικά στοιχεία γεννά συγκρούσεις. Οι δομές και λειτουργίες καθώς και αξίες και αντιλήψεις της πολύμορφης οθωμανικής παράδοσης είναι έντονα παρούσες. Η καθοριστικά κυρίαρχη και μακρόσυρτη αγροτικότητα σε περίοδο εξάρσης της καπιταλιστικής-βιομηχανικής ανάπτυξης στη Δύση και ένα τοπαρχικό κοινωνικό-πολιτικό περιβάλλον, με έντονη την παρουσία των κοινοτικών και συλλογικών κοινωνικών μορφωμάτων, σε μία κοινωνία με δύσκολα προσδιορίσιμα ταξικά χαρακτηριστικά, κάνουν βασανιστικές τόσο την ανάδυση της αστικού τύπου ατομικότητας και το πέρασμα από το κοινοτικό-τοπικό στο εθνικό, όσο και τις απομιμήσεις των κοινοβουλευτικών και άλλων αστικών θεσμών. Η διαρκής εσωτερική αναστάτωση που συνεπαγόταν η αργή γεωγραφική και εθνική ολοκλήρωση, οι μεγάλες ιδέες, οι εξωτερικές εξαρτήσεις, οι διχασμοί και οι ανεπίσημοι εμφύλιοι και εθνικές περιπέτειες συμπλήρωσαν ως πρόσθετες οδυνηρές συνέπειες, και κατ' επέκταση και συνιστώσες, το δύσμορφο πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίχθηκε μία διαρκώς ευάλωτη και συνεχώς υπό ολοκλήρωση «αστική» κοινωνία.

Η είσοδος στον 20ό αιώνα φέρνει μαζί της τόσο τις αντιφάσεις και τα συγκρουσιακά στοιχεία της «ανολοκλήρωτης» κοινωνίας του 19ου αιώνα όσο, όμως, και το αστικό-εκσυγχρονιστικό όνειρο. Η βενιζελική περίοδος, οι «Κοινωνιολόγοι», οι ιδεολογικές εισροές και κοινωνικά προτάγματα από το εξωτερικό διαμόρφωσαν νέα πεδία οργάνωσης της οικονομίας αλλά και της κοινωνικής αντιπαλότητας. Από μία άποψη ήταν εύλογο πως η παλαιά κυρίαρχη τάξη πραγμάτων των μεγαλοϊδιοκτιπών γης, των εισοδηματιών και των μεταπρατών δεν θα άφηνε εύκολα τα νήια του κοινωνικού και οικονομικού ελέγχου. Και όλα αυτά σε ένα πλαίσιο διεθνών αναστατώσεων και ανακατατάξεων με άμεσες επιπτώσεις τόσο στον μετασχηματισμό μέσα στον χρόνο όσο και στην εθνική ολοκλήρωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, ο εθνικός διχασμός και η Μικρασιατική καταστροφή, ο τεράστιος αριθμός των προσφύγων και, τέλος, ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, η κατοχή και ιδιαίτερα ο εμφύλιος αποτέλεσαν μία οδυνηρή αλυσίδα γεγονότων επί 50 περίπου χρόνια που επηρέασαν βαθιά την πορεία διαμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας. Μπορεί να πει κανείς ότι τόσο η οικονομία όσο κυρίως η κοινωνία δεν βρήκαν έναν ειρηνικό χρόνο σε διάρκεια για να κατασταλάξουν και να αναζητήσουν τους τρόπους προσαρμογών τους στο αστικό πρότυπο. Κι αυτό, παρ' όλη την εθνική ομογενοποίηση που προχώρησε ίσως πιο πολύ από κάθε άλλη κοινωνική διαδικασία.

Αυτό είχε ως αποτέλεσμα και η δεύτερη 50ετία του 20ού αιώνα να κυριαρχείται από τους ανασταλτικούς παράγοντες του παρελθόντος. Παρ' όλη την ειρηνική περίοδο που ακολούθησε σε ό,τι αφορά στις οικονομικές εξελίξεις και στις διαρθρωτικές αλλαγές, οι κοινωνικές και πολιτικές αντίστοιχες, χωρίς να είναι ασήμαντες, σηματοδεύτηκαν τόσο από το μετεμφυλιακό κλίμα όσο και από την επταετή δικτατορία, καθορίζοντας τις μετέπειτα εξελίξεις, κυρίως όμως αναδεικνύοντας τις εγγενείς δομικές και θεσμικές δυσλειτουργίες και ανεπάρκειες καθώς και ομπρείες του ελληνικού κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού σχηματισμού. Γι' αυτό και τα όνειρα και ελπίδες που γέννησε η μεταπολίτευση μετά το 1974 για μία αστικού τύπου ορθολογική κοινωνία δεν ευοδώθηκαν ποτέ. Ίσως, ακριβώς γιατί ποτέ δεν υπήρξαν οι αναγκαίες βάσεις αστικού τύπου στην οικονομία και την οργάνωση της παραγωγής, στο πλαίσιο του καπιταλιστικού προτύπου, που θα προκαλούσαν τους αναγκαίους θεσμικούς μετασχηματισμούς στην κατεύθυνση μιας ολοκληρωμένης αστικής κοινωνίας, αν υποθέσει, βέβαια, κανείς ότι το όνειρο ήταν (είναι) μία κοινωνία αυτού του τύπου. Υπό την έννοια αυτή, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι η ελληνική κοινωνία στις αρχές του 21ου αιώνα παραμένει ανολοκλήρωτη. Συνεπώς, μπορεί, επίσης, να υποστηρίξει κανείς, ότι οι εκάστοτε οικονομικές και κοινωνικές κρίσεις, όπως και η σύγχρονη, απορρέουν τελικά από τις αντιφάσεις μιας κοινωνίας που λειτουργεί μεταξύ του ανατολικού παρελθόντος της και του δυτικού παραδείγματος που επιδιώκει.

Στόχος των παραπάνω παρατηρήσεων είναι να λειτουργήσουν ως υποθέσεις και ερωτήματα-προκλήσεις στην αναζήτησή μας για απαντήσεις που θα επιτρέψουν στον αναγνώστη να κατανοήσει τη σύγχρονη φυσιογνωμία της ελληνικής κοινωνίας.

Πιστεύουμε ότι τα σύγχρονα επιστημονικά ευρήματα και μέθοδοι προσφέρουν τη δυνατότητα επαναπροσέγγισης και αναζήτησης νέων ερμηνευτικών σχημάτων που θα μας φέρουν ένα βήμα πιο κοντά στην κατανόηση αυτή. Αυτός είναι ένας από τους βασικούς στόχους τού ανά κείρας βιβλίου. Να προσφέρει στον αναγνώστη μία εισαγωγική γνώση, με τη σύγχρονη επιστημονική ματιά και με έμφαση στην κοινωνιολογική και όχι την, υπό στενή έννοια, ιστορική προσέγγιση, της πορείας διαμόρφωσης και των μετασχηματισμών της ελληνικής κοινωνίας στη διάρκεια των δύο περίπου τελευταίων αιώνων αυτόνομης λειτουργίας της. Να επιτρέψει στον αναγνώστη, μέσα από την ανάλυση βασικών συνιστωσών της συγκρότησης και λειτουργίας της, να αποκτήσει μία συνολική εικόνα και να προσεγγίσει ερμηνευτικά τις σύγχρονες λειτουργίες και δυσλειτουργίες της, τις αποδιορθώσεις και αναδιορθώσεις της. Είναι, επίσης, αλήθεια ότι η σκέψη για ένα βι-

βλίο αυτής της σύνθεσης και μορφής είχε τη ρίζα της στην κάλυψη διδακτικών αναγκών των προπτυχιακών μας φοιτητών, καθώς στη διάρκεια των χρόνων διδασκαλίας επιβεβαιωνόταν διαρκώς η έλλειψή του από την ελληνική βιβλιογραφία.

Από μεθοδολογική άποψη ακολουθήθηκαν δύο βασικές αρχές: Η πρώτη ήταν να επιλεγεί ένας αριθμός θεμάτων που θεωρούνται ως καθοριστικά για τη διαμόρφωση και πορεία της ελληνικής κοινωνίας, με την ίδια κατανομή και στους δύο αιώνες, πλην δύο ειδικών θεμάτων που κρίθηκαν ότι δεν μπορούν να απουσιάζουν και που όλα μαζί, τελικά, συνθέτουν και αποδίδουν, σε ικανοποιητικό βαθμό, τη συνολική εικόνα που επιδιώκεται. Στην αρχή καθενός από τα δύο βασικά μέρη στα οποία διαιρείται το βιβλίο και που αντιστοιχούν στους δύο αιώνες (19ο και 20ό), προηγείται ένα εκτενές κείμενο στο οποίο συνοψίζονται τα βασικότερα χαρακτηριστικά και γεγονότα που αποδίδουν την επιμέρους εικόνα έκαστου αιώνα.

Είναι αυτονόητο ασφαλώς ότι δεν καλύπτονται όλα τα ζητήματα και απουσιάζουν εξίσου σημαντικά θέματα όπως η παιδεία, η κοινωνική πολιτική, το εκκλησιαστικό ζήτημα, ή δεν αναπτύσσονται στο αναγκαίο βάθος θέματα όπως η ναυτιλία, ο συνδικαλισμός, το προσφυγικό ζήτημα κ.λπ. Η φιλοδοξία να καλυφθούν όλα τα πιθανά θέματα και με μεγαλύτερη εμβάθυνση εντάσσεται σε μία άλλη εκδοτική δραστηριότητα, την οποία σύντομα ελπίζουμε να πραγματοποιήσουμε.

Ως προς τη δεύτερη μεθοδολογική αρχή, επιλέχθηκε, αντί του ενός ή δύο συγγραφέων, να κληθούν περισσότεροι επιστήμονες, ειδικοί σε κάθε θέμα, να καταγράψουν και να αναδείξουν τις πλευρές που εκείνοι, στη βάση της μεθοδολογίας που ο καθένας έχει υιοθετήσει, θεωρούσαν ως τις πλέον σημαντικές. Ήταν επίσης εξαρχής γνωστό ότι, λόγω της έκτασης του ιστορικού χρόνου που όφειλε κάθε κείμενο να καλύψει αλλά και για την κύρια ανάγκη που στόχευε το βιβλίο, δηλαδή την προπτυχιακή διδασκαλία, οι προσεγγίσεις δεν μπορούσαν παρά να έχουν εισαγωγικό χαρακτήρα και οι αναλύσεις να είναι αρκετά γενικές. Στην κατεύθυνση αυτή ζητήθηκε, επίσης, από τους συγγραφείς να χρησιμοποιήσουν τα πλέον κατανοητά εκφραστικά μέσα. Αντιστοίχως, πέρα από τη διατύπωση ορισμένων γενικών και κοινά αποδεκτών κανόνων για τη συγγραφή επιστημονικών κειμένων, έγιναν σεβαστές οι επιλογές του καθενός για την τεχνική σύνθεση του κειμένου του. Όλα αυτά, φυσικά, όφειλαν να έχουν μία λογική έκταση για μία τέτοιου τύπου επιστημονική εργασία και συλλογική δημοσίευση. Συνολικά, στο έργο αυτό συνέπραξαν 20 ειδικοί επιστήμονες, πανεπιστημιακοί και μη, που σε γενικές γραμμές τήρησαν τους κοινούς «κανόνες» και τους οφείλουμε θερμές ευχαριστίες για τη συμβολή τους.

Όπως μπορεί να δει κανείς και στα περιεχόμενα των δύο βασικών μερών στα οποία διαιρείται το βιβλίο, οι θεματικές ενότητες που αναλύονται και στους δύο αιώνες αφορούν στην ανάλυση των κοινωνικών δομών, στο αγροτικό ζήτημα, στις πολιτικές δυνάμεις, στην οικονομία, στην εξωτερική πολιτική, στην καθημερινή ζωή και στις τέχνες, στον πολιτισμό και στην κίνηση των ιδεών, ενώ προστίθενται ως ειδικά θέματα το Κυπριακό ζήτημα και η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Θέλουμε να πιστεύουμε ότι το τελικό αποτέλεσμα ανταποκρίνεται στους αρχικούς στόχους που τέθηκαν και ότι θα υπηρετήσει με επάρκεια την καλύτερη κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας στην ιστορική της διαδρομή αλλά και θα προσφέρει τα γνωστικά μέσα να διακρίνει ή να αναζητήσει κανείς τις πιθανές μελλοντικές εξελίξεις. Και για να επανέλθουμε στους αρχικούς μας προβληματισμούς, τα ερωτήματα στη σύγχρονη περίοδο της πολλαπλής παρακμιακής κρίσης που κατατρέπει την ελληνική κοινωνία τίθενται εμφατικά ή οφείλουν να τεθούν.

Ποιοι είναι οι λόγοι αυτής της κρίσης; Ποια είναι τα δομικά αδύνατα ή και δυνατά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας; Ποια στοιχεία και πεδία αντίστασης μπορούν να αναδειχθούν; Ποια κοινωνία θέλουμε στο μέλλον και πώς και μέσα από ποιους δρόμους μπορεί να επιτευχθεί; Ελπίζουμε το ανά χείρας βιβλίο και οι σχετικές αναλύσεις να αποτελέσουν ένα ακόμα βήμα προς τις αναγκαίες απαντήσεις.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να εκφράσουμε θερμές ευχαριστίες στον εκδοτικό οίκο *Τόπος* για την ευγενική φιλοξενία στις εκδόσεις του και για την επιμελημένη παρούσα έκδοση.